

El poblat ibèric de la Torre Roja i el conjunt termal de Caldes de Montbui (Vallès Occidental)

JOAQUIM FOLCH I SOLÉ, XAVIER MENÉNDEZ I PABLO,
CARME MIRÓ I ALAIX, JOSEP M. PUCHE,
EMILI REVILLA I CUBERO, ELISABET SORRIBES

La presència de restes d'un edifici termal romà a Caldes de Montbui és conegut des d'antic; no és, però fins l'any 1956 que se'n comença a plantejar la recerca.

El poblat ibèric de la Torre Roja, ja conegut anteriorment, fou objecte d'excavacions a partir del 1959 i fins al principi dels 70 per part d'un grup d'aficionats encapçalats per l'erudit local Llogari Sala, de les quals no tenim pràcticament informacions escrites. Aquestes prospeccions de Sala, juntament amb d'altres realitzades per tot el terme municipal, forniren la secció arqueològica del Museu de Caldes, avui en remodelació, i posaren de manifest la riquesa de vestigis d'època ibèrica i romana de la zona, reflectida posteriorment en els estudis de Pascual (1977), Mayer (1984), Sanmartí (1986, inèdita) i Miró (1987, inèdita).

No és fins l'any 1984 que s'inicien les primeres excavacions oficials, realitzades ininterrompudament des de llavors, al poblat de la Torre Roja, en el marc dels Camps d'Aprenentatge d'Arqueologia organitzats a l'estiu per l'Institut Català de Serveis a la Joventut de la Generalitat, amb la participació del Servei d'Arqueologia i la col·laboració de l'Ajuntament de Caldes, sota la direcció de Carme Miró (1984-87) i, consecutivament, de Xavier Menéndez (1984), Joaquim Folch (1985-86), Josep Maria Puche i Emili Revilla (1987).

Paral·lelament, i des de l'any 1986, s'han realitzat diverses intervencions d'urgència a l'àrea de la Plaça de la Font del Lleó i de l'antic museu (en obres) on s'ubiquen les termes romanes, a càrrec de Carme Miró (1986-88) i Elisabet Sorribes (1987). També s'han efectuat excavacions a la *villa* romana de la Vall (1984) i en un sector del casc urbà, al carrer Buenos Aires (1987), igualment dirigides per Carme Miró.

SITUACIÓ GEOGRÀFICA

El municipi de Caldes de Montbui se situa a la Vall de la Riera de Caldes, en el contacte entre la Plana del Vallès i la Serralada Pre-litoral. Aquestes dues unitats estructurals determinen també els dipòsits sedimentaris del Miocè en la primera, i els materials granítics, sorrencs i conglomerats en la segona.

L'element a destacar d'aquesta àrea és la presència de gran nombre de surgències d'aigües cloruradòdiques, litiàtiques i fluorades, d'origen meteoric, que afloren a 70°C, i que són l'origen del conjunt termal del nucli urbà.

EL POBLAMENT IBÈRIC

El terme municipal de Caldes de Montbui presenta una certa densitat d'assentaments ibèrics, uns situats dalt de turons, d'altres situats al pla. Així mateix volem destacar la presència de material ibèric a diferents indrets del casc urbà, com pot ser a la plaça de la Font del Lleó.

Quant als jaciments ubicats dalt de turons, hem de destacar la Torre Roja, el Turó Gros de Can Camp i el Puig Alt de Can Viver. Com a nuclis situats al pla podem anomenar El Remei, Can Vendrell, Les Cremades i Bòvila Busquets. Segurament aquests jaciments eren petits assentaments aïllats, amb un caire agrícola, que van esdevenir posteriorment *villae* a l'època romana.

Hem de mencionar la problemàtica quant a la localització de la seca d'Eusti. Llogari Sala l'havia situat al terme de Caldes, i assenyalava Les Cremades com a possible ubicació. Aquestes monedes presenten la inscripció d'Eusti o Eustibaicula, i Villaronga les inclou dins del grup ausetà per la metrologia i el tipus (Villaronga, 1973). Creiem que no tenim cap dada prou fiable per a situar la seca d'Eusti al terme de Caldes, ja que de les 24 monedes d'època republicana trobades a la zona i classificables amb una certa seguretat, solament quatre corresponen a Eusti.

EL POBLAT DE LA TORRE ROJA

El poblat ibèric de la Torre Roja està situat al cim del turó del mateix nom, de 393 m d'altitud, el qual forma part de la Serra del Farell, i domina visualment part de la depressió del Vallès i la Riera de Caldes, una de les principals vies de comunicació cap a l'interior. El topònim es deu a l'existència d'una torre de guaita de planta circular, de factura medieval. El poblat està situat a la plataforma central superior del turó, i malgrat que no s'han pogut localitzar els seus límits, per les prospeccions i observacions que s'han fet, es pot confirmar que es tracta d'un poblat de dimensions importants.

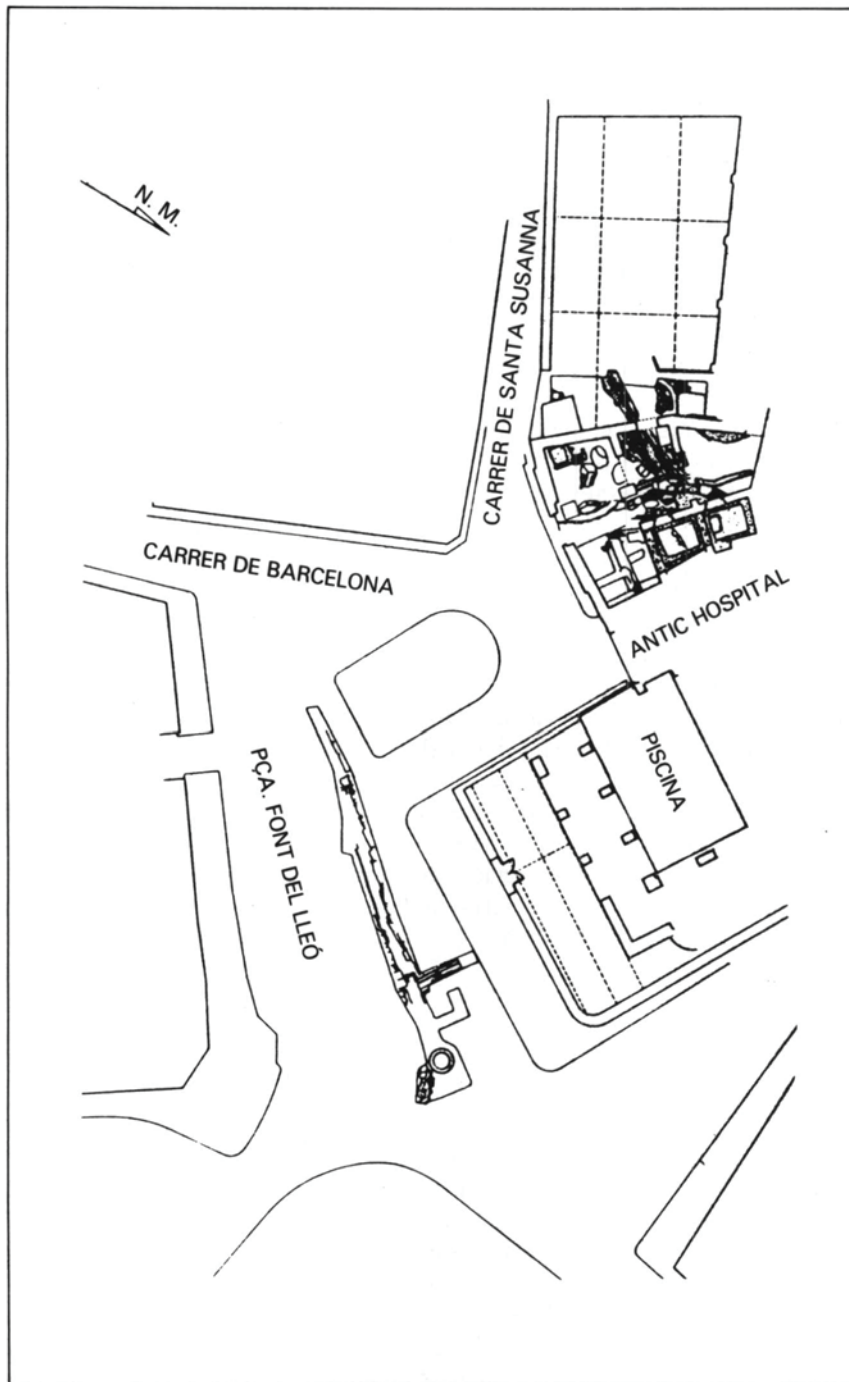

Fig. 1. - Planta de les restes conegudes del conjunt termal de Caldes de Montbui.

Al llarg de les primeres cinc campanyes (1984-1988) s'han excavat un total de 240 m²; s'han documentat diverses habitacions de planta rectangular, amb parets de pedra sorrenca travades amb fang. A una d'aquestes habitacions, la núm. 4, va aparèixer una estructura de llar de foc, de forma quadrada, feta amb calç. S'han detectat almenys tres fases constructives al llarg de la vida del poblat, amb una cronologia global que s'inicia a la primera meitat del segle v aC (avalada per la presència de ceràmica àtica de figures roges) i arriba al canvi d'era (representada per alguns fragments de Terra *sigillata* Aretina, de parets fines i d'àmfores Pascual 1), sense interrupcions.

El període més conegut és el darrer, corresponent a una fase tardana on a nivell material és visible el fort impacte de la romanització: ús de *tegulae* i *dollia*, construcció de clavegueres, monedes, un gran molí giratori, importacions ceràmiques, etc. Les habitacions, orientades homogèniament de nord a sud, s'adossen a un gran mur reutilitzat com a marge, que probablement constituï la muralla de tanca del poblat per la banda nord, bastida en un moment inicial del poblat. La principal claveguera excavada, construïda amb lloses de pedra sorrenca, la travessa. D'aquest moment daten també dues inhumacions disposades directament a la fossa sense estructures sepulcral, localitzades prop de la muralla, i que pertanyen a un adolescent i a un fetus a terme.

Quant a la troballa de monedes en aquest jaciment, hem de destacar-ne la varietat d'origen: Untikesken, Lauro, Eusti, Kese, Malaca, Saguntum, Ilturo, Longostaletum, Roma. Així mateix, hem d'assenyalar la distribució costanera de les seques, a excepció de Lauro i Eusti, d'origen pròxim. Tal vegada les monedes hagin arribat a través del port més proper, juntament amb les àmfores vinàries i la vaixella d'importació. La majoria d'aquestes monedes daten del final del segle II aC; destaca però, un denari de Cèsar, encunyat cap el 49-48 aC. Remarquem l'absència de monedes de les seques d'Iltirta, Iltirkesken i Ausesken.

EL POBLAMENT RURAL EN ÈPOCA ROMANA

Les comunicacions

El ramal interior de la Via Augusta que travessava el Vallès ignorava Caldes, però existia una important via secundària des de Granollers o La Roca fins a Martorell que també creuava la comarca longitudinalment, i que incloïa a la xarxa viària els dos probables municipis del Vallès: Terrassa i Caldes de Montbui. Aquesta mateixa via enllaçaria amb Mataró pel Coll de Parpers.

El mil·liari de Can Vendrell, localitzat a uns 6 km de Caldes, al terme de Santa Eulàlia de Ronçana (Fabre, Mayer, Rodà, 1984, IRC núm. 181), dedicat al procònsul *Mani Sergi* i datat vers el 110 aC, podria pertànyer a

l'esmentada via Caldes-Mataró, ja que fa referència a la milla XXI, aproximadament la distància (30 km) que separa Can Vendrell de Mataró pel Coll de Parpers.

Els altres dos mil·liaris de *Mani Sergi*, els de Tona (milla VII) i Santa Eulàlia de Riuprimer (milla I) amollonaven el tram més septentrional de la Via Ausa-Maresme que segueix el Congost, àmpliament documentada en època imperial. En aquest sentit, s'ha considerat que la via republicana devia enllaçar Tona o Centelles i Caldes per la carretera de Sant Feliu de Codines, evitant el pas del Congost. Però la posició del mil·liari de Can Vendrell, més relacionable amb Granollers i Mataró que no amb Vic, no permet identificar de manera segura aquella ruta amb la via de *Mani Sergi*. Per altra banda, un camí de muntanya podria comunicar Caldes per Can Vendrell amb la Via del Congost per Bigues (on hi ha un possible mil·liari) vorejant els cingles de Bertí. Tampoc no és descartable l'ús de la via del Congost des d'època republicana. En tot cas, es pot afirmar que els tres mil·liaris formen part d'una xarxa viària d'origen militar que s'estructurà a la zona al final del segle II aC, abans de la reforma de la via *Heraklea*, després *Augusta* i de la fundació de *Barcino*.

Caldes ja era un important lloc de pas en època republicana, i fou un important nus de comunicacions, com demostra el seu accés directe a ciutats i *mansio* tant importants com *Ausa*, *Egara*, *Ad Fines*, *Semproniana*, *Praetorio* (i des d'aquí a *Barcino*) i *Iluro*.

El poblament de villae

Troblem al terme municipal de Caldes de Montbui una organització del territori a l'època romana, caracteritzada per l'existència de *villae* des d'un moment força antic. Podem assenyalar com a *villae* establertes ja en època republicana els següents jaciments: Sant Miquel dels Martres, Mas Manolo, Sant Salvador o Can Cortès, El Remei, Mas Corró i Mas Pujades. Així mateix, de moment només hem localitzat una *villa* que començà a funcionar en època imperial, tot i que posteriors excavacions podrien canviar aquesta cronologia, atès que la zona en la qual es va intervenir arqueològicament és molt reduïda; es tracta de la *villa* de Carerac.

La vall

Aquesta *villa* és l'única on hem actuat, fent una excavació d'urgència els mesos d'octubre i desembre de l'any 1984. Aquest jaciment es troba situat molt a prop de l'actual carretera de Caldes a Granollers, prop de la Creu de Baduell.

L'excavació posà al descobert un sector de la zona industrial de la *villa*. Es localitzà una part d'un magatzem de *dollia* i dipòsits d'*opus signinum*. Quant a la cronologia, podem dir que el funcionament de la *villa* s'inicia en època republicana, i que el seu final no el podem dur més tard del segle III dC. S'han detectat dues fases constructives molt clares.

Quant al material, hem de destacar la troballa d'una gerra de grans dimensions, la pasta de la qual és similar a les *dollia* però amb una forma diferent. Aquesta gerra presenta una forma semiesfèrica, amb la base plana, i vora plana de secció quadrada amb dues motlures. A la vora trobem també una mena de broc. Aquesta gerra es trobava soterrada, i la boca quedava anivellada amb un dipòsit d'*opus signinum*.

La indústria vinícola

La producció de vi per a l'exportació va ser, segons les dades de què de moment disposem, la principal activitat econòmica de les *villae* de Caldes de Montbui durant el primer segle de l'Imperi. Els tallers d'àmfores de Caldes van ser dels primers que va identificar l'arqueologia catalana i dels que van possibilitar a R. Pascual argumentar l'origen català de l'àmfora que avui porta el seu nom (Pascual 1960).

Es coneixen vestigis d'alfars a set jaciments. En tres d'ells (Sant Miquel dels Martres, Can Cabot i Mas Manolo) s'han localitzat els forns. En els altres es van trobar testers formats per fragments d'àmfora i rebutjos de coccio. Els alfars es troben formant part o pròxims a les *villae*, i es distribueixen al nord i a l'est del nucli antic de Caldes. Dos testers es troben dins del casc urbà actual, a poca distància del casc antic (potser es relacionen amb un possible barri industrial del nucli romà?).

Les àmfores produïdes pertanyien a les formes Pascual 1 i Dressel 2-4. En el conjunt d'alfars s'han localitzat pivots amb una vintena de segells diferents, però segons Pascual (1977) les marques pròpies del terme no devien ser més de sis: PTE, MCN, SLL, LLQ, C, LCP. És possible seguir la difusió d'alguna d'aquestes marques. Les troballes d'àmfores amb el segell PTE (segurament pertanyent al forn del Mas Manolo) revelen una ruta cap a Itàlia a través de Còrsega.

L'inici de la producció amfòrica data del final del segle I aC i tindria el seu punt àlgid a mitjan segle I aC. Els derelictes amb àmfores del segell PTE daten de Claudi-Neró (Corsi, Sciallano, Liou, 1985).

La producció vinícola de Caldes de Montbui s'emmarca dins del gran corrent d'exportació de vi de la Laietània que es produeix entre el regnat d'August i la dinastia Flàvia. Geogràficament, els tallers de Caldes de Montbui i Santa Eulàlia de Ronçana es caracteritzen per ser els més allunyats de la costa i els situats a una cota més alta sobre el nivell del mar.

El final de la producció amfòrica planteja un problema: ¿implica aquest canvi una crisi de les exportacions i, per tant, un trasbals en l'economia de les *villae*? Sense l'excavació en extensió de les *villae* rurals no se'n poden obtenir dades segures, però l'escassetat de materials posteriors al segle I dC, dipositats al Museu Municipal podria indicar una transformació remarkable. En canvi, el segle II és el de major documentació epigràfica al nucli antic de Caldes de Montbui. Les termes es devien bastir sobre la base de la prosperitat agrícola i probablement es mantenien gràcies a les aportacions dels oferents dels ex-vots.

EL NUCLI TERMAL DE CALDES DE MONTBUI

Caldes com a municipium

Tradicionalment s'ha vingut identificant Caldes de Montbui amb l'*Aquae Calidae* de les fonts clàssiques (Plini el Vell, *Història Natural* (3,23) i Ptolomeu, *Geografia* (II, 6,69)), però de moment no hi ha res que pugui demostrar que *Aquae Calidae* era Caldes de Montbui. El nom d'*Aquae Calidae* era un adjectiu comú a tots els nuclis on brollava aigua calenta, i només a Catalunya podem trobar-ne diferents exemples.

L'epigrafia és una de les fonts més importants de què disposem a l'hora d'estudiar l'època romana a Caldes de Montbui. Es coneix un total d'onze restes epigràfiques, la majoria de les quals –vuit, possiblement nou– provenen de l'entorn de les termes, i són làpides d'agraïment als déus per la cura d'algun individu.

Així mateix, les làpides ens ajuden a definir el tipus d'organització que corresponia a aquest nucli. Per una inscripció on es descriu el *cursus honorum* municipal de *Lucius Caecilius*, edil, duumvir, flamen (IRC núm. 42), es pot parlar d'un *municipium* a Caldes a l'època flàvia, o possiblement d'un moment anterior, augusteu o juli-claudi (Mayer, Rodà, 1985). Una làpida dedicada a la deessa Isis parla d'una *res publica*, que defineix una incipient organització jurídica premunicipal del nucli.

La cronologia de la majoria de les inscripcions (entre el segle I dC i el II dC) ens fan pensar en un moment transcendent del nucli en època d'August-Tiberi. Aquesta prosperitat venia donada per l'anomenada de les virtuts curatives de les aigües termals i està estretament relacionada amb l'atracció de forasters –especialment de *Tarraco*, però també de *Barcino*, *Iluro* i altres indrets.

Hem d'assenyalar que hi ha un buit a la història del nucli en època del Baix Imperi. A partir del final del segle II dC o el principi del III dC no tenim cap notícia, ni cap resta, del que passa a Caldes de Montbui, fins al principi de l'edat mitjana.

Les estructures d'hàbitat i artesanals

En aquest moment, si deixem de banda la plaça de la Font del Lleó i l'edifici termal, són poques les intervencions arqueològiques sistemàtiques dins el nucli urbà de Caldes de Montbui.

El darrer any es va dur a terme, durant el mes d'octubre, una intervenció d'urgència al carrer Buenos Aires cantonada Santa Eulàlia, lloc on l'any 1959 es localitzaren dues habitacions d'una casa romana pavimentades amb mosaic. Aquests mosaics daten del segle II dC. La darrera campanya posà al descobert dues habitacions més, les quals només es conservaven a nivell de fonamentació. Així mateix aparegué una canalització d'aigua, feta d'*opus caementicium*, i *opus signinum*. Aquestes són les úniques restes d'hàbitat dins del casc urbà, i les podríem relacionar amb un possible nucli d'hàbitat que envoltava el conjunt termal.

Altres restes a destacar dins aquesta zona són dos testers d'àmfores, de forns productors de Pascual 1 i de Dressel 2-4. Aquests testers estaven ubicats al carrer Balmes i al carrer Espartero. Si relacionem totes aquestes estructures, podem parlar d'un possible centre amb un caire artesanal i comercial.

L'edifici termal

L'any 1956 es du a terme la restauració de la part de l'edifici termal que actualment podem visitar a la plaça de la Font del Lleó. No és, però, fins l'any 1986 que es torna a intervenir en aquesta zona, a ran de l'obertura d'una rasa al mig de la plaça, on es localitza una nova piscina del conjunt. En dur-se a terme les obres de rehabilitació de l'edifici de l'Antic Hospital de Caldes per a establir el Museu Municipal, es comença l'excavació sistemàtica de tot el subsòl ocupat per l'edifici. Aquesta excavació s'està fent per parts, segons les necessitats de l'obra.

El coneixement actual sobre el conjunt termal romà de Caldes de Montbui és fragmentari. Malgrat la importància de les restes documentades fins al moment, aquestes són només una mínima part de l'edifici.

Quant a la cronologia del conjunt, situem el seu primer moment d'ús pel volts del final del segle II aC o l'inici del segle I aC. Aquesta data ens ve donada per diversos fragments de ceràmica campaniana del tipus A trobat a l'excavació. No tenim clar, però, el seu darrer moment, ni la datació de les diferents fases constructives i reformes que hem constatat, ja que tenim una manca absoluta d'estratigrafies amb materials arqueològics concrets. Creiem que, encara que en un moment donat, al final del segle IV o l'inici del segle V dC (presència de ceràmica Terra *Sigillata* Clara D), l'edifici pot reduir la seva extensió. Una part es converteix en necròpolis –Capella de Santa Susanna– i la resta del conjunt segueix funcionant. Al segle XIII es construeix l'Hospital de Pobres sobre les restes d'una part d'aquestes termes romanes.

Les termes són un edifici ben construït, que presenta un estat que, almenys en una part, li confereix un caràcter monumental. Així mateix podem constatar una proporcionalitat i simetria a la part conservada. Cal un coneixement més aprofundit de tot el conjunt per tal de poder establir uns cànons de proporcions que ens defineixin la metrologia del projecte arquitectònic originari.

Quant a la funcionalitat de les termes romanes de Caldes de Montbui, no tenim cap dubte que eren medicinals. La funció primordial d'aquest conjunt termal era curar els nombrosos malalts que arribaven a l'indret, atrets per l'anomenada que devien tenir els poders medicinals de les seves aigües. No descartem, però, una possible funcionalitat complementària de caire lúdic o simplement de repòs. Aquesta funció terapèutica principal estava profundament emmarcada en un context religiós, ja que els poders guardadors de les aigües estaven relacionats amb diferents divinitats, com l'epigrafa ens ho ha fet evident.

Actualment, es coneixen un total de nou piscines, les quals corresponen a nou àmbits diferenciats. Així mateix s'han localitzat diferents cambres que ens ajuden a definir la planimetria del conjunt. La complexitat de les pràctiques medicinals hidroterapèutiques feia necessària una diversitat d'àmbits on dur-les a terme. Aquest fet comporta, en conseqüència, una complexitat de l'edifici termal. Cal preveure una gran varietat d'habitacions, amb unes funcions determinades, diferents des del punt de vista terapèutic, i similars des del punt de vista formal. De moment no s'ha establert un esquema tipus de les termes medicinals, el que sí que s'observa és una gran similitud de les diferents plantes conegudes dels grans centres termals (Bath, Badenweiler, Neris-les-Bains, etc.). L'organització de l'espai en aquests diferents balnearis és similar, i en molts casos les dimensions són idèntiques. Així mateix cal remarcar que l'estructura de les termes medicinals es diferencia molt clarament de les termes públiques o privades, sobretot pel gran nombre d'ambients i d'instal·lacions que requereixen les primeres.

Una part molt important de les troballes que s'han dut a terme corresponen a les instal·lacions pròpies d'un edifici termal. S'han detectat diferents canals de conducció d'aigua, així com el sistema de desguàs de les diferents piscines. També cal remarcar el tipus d'instal·lacions que feien servir per mantenir els diferents espais a la temperatura desitjada. Fem esment aquí que a tots els àmbits arribava l'aigua termal a la temperatura desitjada segons el tractament que s'havia de dur a terme. Un tret que cal destacar del sistema de calefacció de les termes de Caldes és el fet que la majoria de murs estaven creuats per un canal per on corria l'aigua termal, que mantenia així l'escalfor de l'ambient.

La zona central i principal de les termes devia ser la ubicada a l'actual plaça de la Font del Lleó, indret on han aparegut les dues piscines de dimensions més grans, envoltades ambdues per una galeria perimetral amb arcades. Aquest devia ser el nucli del centre termal. A la zona corresponent a l'actual museu es devien trobar les instal·lacions més secundàries, o de tractaments més concrets, no majoritaris.

CONCLUSIONS

L'estat del coneixement arqueològic actual no ens permet de definir amb cura quin tipus de nucli i d'organització del territori trobem a la Caldes romana. Manquen moltes dades per a poder establir una visió real i concreta de com es devia generar el poblament entorn de les surgències termals.

És clar, però, que el que vertebrà un nucli urbà a Caldes de Montbui a l'època romana foren les deus termals. En un primer moment es deuria generar un petit nucli entorn d'aquestes fonts, segurament ja amb un cert caire guaridor i religiós.

No hem d'oblidar, però, que hem constatat un poblament indígena fins a l'època ibèrica tardana, al canvi d'era, localitzat i ben representat a la darrera fase d'ocupació del poblat ibèric de la Torre Roja. Així mateix tenim una via romana que creua la comarca el darrer quart del segle II aC. El territori dels voltants està plenament romanitzat al final del segle II aC, moment en què trobem un reguitzell de *villae* republicanes. En relació a les esmentades *villae* trobem una important concentració d'obraders terrissaires productors d'àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4.

Les excavacions arqueològiques, d'una banda a la Torre Roja, les quals ens donaran una estratigrafia del moment ibèric i dades per a entendre la seva ocupació en un moment avançat de la romanització, de l'altra al centre termal, que ens proporcionaran una planta més completa de l'edifici com també més informació sobre les diferents fases i la seva cronologia, ens ajudaran a omplir molts dels buits que actualment tenim a les nostres investigacions.

BIBLIOGRAFIA

- PASCUAL, R. (1977): *Las ánforas de la Layetania*. «Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores. Actes du Colloque de Rome», 1974. École française de Rome.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1984): *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell.
- SANMARTÍ, J. (1986): *La Laietania ibèrica. Estudi d'Arqueologia i Història*. Tesi doctoral. (Inèdita).
- MIRÓ, C. (1987): Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona. (Inèdita.)
- VILLARONGA, L. (1973): *Sistematización del numerario ibérico del grupo ausetano*. Acta Numismática, III. Barcelona.
- FABRE, G.; MAYER, M. i RODÀ, I. (1984): *Inscriptions romaines de Catalogne. I-Barcelone (souf Barcino)*. Diffusion de Boccard, Paris.
- CORSI-SCIALLANO, M. et LIOU, B. (1985): *Les Épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dresse 2-4*. Archaenautica, 5.